

VII. FEJEZET

A magyar és az erdélyi türelmi rendelet megfogalmazása

Az osztrák-cseh kancellária szept. 26.-i és a magyar kancellária okt. 5.-i ellenfelterjesztése. – Tisztázódik, hogy száz család szükséges a vallásgyakorlat megkezdéséhez. – A protestánsok jogai Horvátországban, Szlavóniában és a városokban. – A földesurak kegyúri kötelezettségei. – A stóla-kérdés. – A türelmi politika alapelveinek közhírré tétele. – Az újságközleményt Gebler szerkeszti meg. – A magyar kancellária leirat-tervezete. – Az államtanács és József módosításai; reverzálisok eltörlése, vegyesházasságból származó gyermekek vallása. A végleges szöveg (okt. 25.). – Figyelmeztetés a katolikus püspökökhöz. – Az erdélyi kancellária húzódozása. – Az erdélyi hivatalok betöltése. – Hatzfeld közbelépése. – A nov. 8.-i leirat. – Eltérések a magyarországi rendeletről.

A magyar kancelláriának az 1781. szeptember 13-án és október 3-án kiadott parancsok értelmében a helytartótanáccsal közölnie kellett egyrészt az egész Habsburg-monarchiára érvényes általános tolerancia-elveket, másrészt a protestáns sérelmeket orvosló legfelső elhatározásokat. Mielőtt azonban megbízatásának eleget tett volna, további tüzetes vizsgálat alá került, sőt véglegesen tisztázódott az egyházpolitika néhány pontja. Alkalmat erre azok az aggályok szolgáltattak, amelyeket a szeptember 13.-i rendelettel szemben mind az osztrák-cseh, mind pedig a magyar kancellária kötelességének tartott kifejteni. Ismét az osztrák kormányzók fogalmazta meg hamarabb ellenfelterjesztését; szept. 26-án már készen volt, míg a magyar csak okt. 5-én.¹ Felfogásban és törekvésben azonban teljesen megegyeztek egymással.

¹ A jelentős időbeli eltérést a két felterjesztés között részben megmagyarázza az a körülmény, hogy a magyar kancellária a szept. 13.-i rezolúció szövegéről csak két nappal később, a szept. 15.-i legfelsőbb kéziratból értesült.

Az ausztriai kormányhatóság Ürményinél nem kisebb mértékben szeretne volna a tolerancia-rendszer érvényesülését ügyes fordulatokkal megakadályozni, vagy legalább a legszűkebb körre szorítani. Eppen ezért a protestánsok prekárius helyzetét hangoztatta. A vallásgyakorlat tehát szerinte sem jogosítvány – engedélyezése nem is jelentheti a korlátlan rekatolizálás, a *ius reformandi illimitatum* feladását – hanem kegyelmi cselekmény eredménye, amely bármikor visszavonható, megerősítését pedig uralkodóváltáskor éppen úgy kell kérni, mint bármely más privilégiumét. Az egészen meglepő magyarázatok sem hiányoztak előadásából. Legfeltűnőbb, hogy nem tekintette a magánvallásgyakorlat részének az iskolát, hanem a tanítók alkalmazását az *exercitium vel maxime publicum* körébe utalta, szűkkeblűségére meg jellemző az a kijelentése, hogy a templom és pap nélkül élő protestánsoknak elég, ha évente egyszer felkereshetik az egyik szomszédos egyházat. Híjával van azonban felterjesztése annak a szemkáp-ráztató leleményességnek, amellyel Ürményi oly meglepően tudta mindennek az ellenkezőjét bizonyítani, csakhogy ez a hiány – be kell vallanunk – előnyére szolgál. Bizonyára mellőzhetjük az érvelés és az államtanácsi tárgyalás bővebb ismertetését, amennyiben a már kiforrott részletekről szólnak, meg kell azonban emlékeznünk arról a pontról, amelyen új eredmény kristályosodott ki, még ha a magyar kancellária nem is nyert most fölöle értesítést.

Annak a kérdésnek az eldöntéséről volt szó, amelyet a szept. 13.-i rezolúció még függőben hagyott, nem állapítván meg, hogy hány protestáns család jelenléte szükséges a vallásgyakorlat elnyeréséhez. A kancellária ezt a számot magasan öhajtotta megállapítani. Felfogása szerint ugyanis egy prédikátorra hasonlíthatatlanul több hívőt lehet rábízni, mint egy katolikus papra, mivel munkája is legfeljebb a tizedrészét teszi ki az övének, hiszen hívei – határozott kultuszhoz nem kötve – csak időnkint, sőt ritkán jönnek istentiszteletre. Ha tehát a katolikus lelkész 600–700 *hívő* lelki életét eredményesen tudja gondozni, a protestáns egyházközség megalakulásához meg lehet kívánni 400 *családot*. A kancelláriával szemben Kressel, utalva arra, hogy a prédikátor és tanító kötelességei közé tartozik az istentisztelet tartásán és igehirdetésen kívül az erkölcsi nevelés, az iskolai oktatás, a betegek és szűkölködők látogatása, nem látott számottevő különbséget a katolikus és protestáns lelkészek munkája között – a gyakori gyónás elvégzésére ugyanis a nép, mondotta, legtöbbször a kolostorokat keresi fel – s éppen ezért a 400 családot, ami 2000 lelket jelent, igen soknak találta. Javaslatára szerint már 100 család, vagyis 500 lélek egyházközséggé alakulhat, ille-

tőleg lelkész és tanító tartására engedélyt nyerhet, még akkor is, ha nem laknak valamennyien egyetlen faluban, hanem egy részük egy-két óra járásnyira, több helységben s előterjesztése általános helyeslésre találván az államtanácsban, a rezolúciónak szóról-szóra részévé lett (okt. 13.).²

A magyar kormányzók kevesebb ellenvetést tett, mert egyrészt már a május 22.-i rezolúcióval kapcsolatban részletesen kifejtette elutasító álláspontját, másrészt pedig az október 3.-i döntés elfagyasztotta reménykedéseit, hogy más elhatározásra bírhatja az uralkodót. Amidőn tehát harmadnapra, okt. 5-én Ürményi elkészült az újabb felterjesztéssel,³ ezt már nem a hivatali testület, hanem Eszterházy kancellár nevében – extra consilium – fogalmazta meg. Bár Eszterházy 45 éves hivatali pályájára hivatkozva fogadkozott, hogy a helytartótanácshoz intézendő leirat megfogalmazására a referensnek a parancsot kiadva, Végrehajtja urának akaratát s három pontra vonatkozólag csak azért kér újabb elhatározást, mert azok a törvé-

² *Kressel*, okt. 4.: Da man gemeiniglich auf eine Familie 5 Personen besonders mit Dienstboten auf dem Lande rechnet, so würden die hier ange-tragenen 400 Familien 2000 Seelen betragen, welches für einen Seelsorger und Lehrer zu viel ist und da es nicht blos auf Kirchen- oder Bethausbesuchen, den äusserlichen Gottesdienst und das Predigen, wohl aber am meisten auf die sittliche Erziehung, das Schulwesen, Besuchung der Kranken und Notleidenden, dann andere christliche Liebeswerke ankömmt, so sehe keinen grossen Unterchied in den geistlichen Verrichtungen eines katholischen oder unkatholischen Geistlichen, ausgenommen das öftere Beichtengehen, welches doch das Volk meisten theils in Mönchklöstern verrichtet. Ich glaube also, wo 100 Familien, folglich 500 Seelen existiren, wenn sie auch nicht in dem Orthe des Bethauses oder des Geistlichen, sondern ein Theil derselben auch 1 und 2 Stunden entfernt wohnen, ihnen ein solches Bethaus und Schule zu gestatten.– *Gebler*, okt. 6.: Vier hundert Familien machen, besonders bey gemeinem Volk, wohl nicht leicht weniger, als 2000–2500 Seelen aus. Schlage man hieran die Kinder unter 4, 5, 6 Jahren ab, bleibt noch eine betrachtliche Anzahl übrig, welche Sonntags gewiss die Kirche besucht; denn nur Vornehme oder Gelehrte sind bey den Protestanten in diesem Stück nachlässig, auch nur in grossen Städten, an kleinen Orten bemerkt es der Pastor und schreyet darüber. Erwaget man ferner, dass bey den Protestanten nur einmal Gottesdienst ist, folglich alles auf einmal in die Kirche geht und dass beyde Geschlechter abgesondert, die Weibspersonen zu deme Erden und die Mahspersonen in der Höhe auf den Gallerien sitzen, gemeinschaftlich singen und still der Predigt zuhören, nicht, wie leider bey uns, wann hinein, der andere hinausgeht, sich durchdrängt etc, so begreift man sogleich, dass drey, viermal mehr Katholische sich mit einer Kirche begnügen können, als Protestanten mit einem Bethause. Bey diesen letzteren darf der Pastor nicht erst so lang mit dem Krankenbesuch zuwarten, bis er zum Versehen geholet wird, sondern man rufet ihn gewiss früher. Er hat also auch nicht weniger Verrichtungen als der katholische Seelsorger bey einer gleichen Anzahl Pfarrkinder. (StR. 2303/1781.)

³ M. kanc. 5068/1781. (*Iratok*.)

nyekkel ellenkeznek, sőt a közjót és az uralkodói méltóságot is sértik, valójában most sem volt más célja, mint legalább késleltetni és szűk körre korlátozni a tolerancia érvényesülését, ha azt teljesen elgáncsolni már nem lehet.

Ezért iparkodott a magánvallásgyakorlatot engedélyező rendeletnek a hatálya alól kivonni Horvátországot, Szlavóniát, Dalmáciát és mindazokat a városokat, amelyeknek kiváltságlevelei csak katolikusok megtelepedését engedélyezik. Egyáltalán nem törődve azzal, hogy a horvát szeparatizmusnak a malmára hajtja a vizet, az 1606. 1. t. c. „intra ambitum regni Hungariae solum” szavaiból következtette, hogy a Dráván túl nem engedélyezhető a protestánsoknak vallásgyakorlat. A városokra vonatkozólag pedig ilyen okoskodással jutott hasonló eredményre: Kiváltságaikat az 1715. 30. t. c. megerősítette, valamennyi privilégium és törvény érvényességét pedig trónralépte alkalmával József egyetemlegesen elismerte, tehát kétszeresen is sérthetetlenek azok. Hogy voltaképpen hova célzott, az javaslatából tűnik ki. A helytartótanácsához intézendő leiratban ki akarta ugyanis mondani, hogy a melléktartományokban és az említett városokban a protestánsok nemcsak vallásgyakorlatot nem nyerhetnek, hanem birtok- és polgárjogot, meg hivatali alkalmaztatást sem.

Magában az anyaországban a bürokrácia útvesztőjébe próbálta Ürményi beletaszítani a magángyakorlat általánosságát, amidőn nagy előmunkálatok elvégzését kívánta. Az akatholikusok számának pontos megállapítását, a magángyakorlatra alkalmas helyek kiválasztását, a filiák kijelölését, a jövedelmüket részben elvesztett plébánosoknak a kárpótlását egyaránt ide sorozta, az alapelvek kidolgozására egy bizottságot kívánt megszervezni – ennek tagjai közé néhány nem-katolikus is hajlandó lett volna felvenni, – még ha a munkálatok az uralkodó jóváhagyásának elnyerése előtt nagy feltűnést és nyugtalanságot keltenének is az országban. Bár – sietett biztosítani Józsefet gyanútkeltő előzékenységgel – végre lehet hajtani a feladatot kevesebb izgalom nélkül is, ha t. i. a falvaknak maguknak kellene a magángyakorlatért vagy a filiálásért folyamodniok, s azt a szokásos záradékkal kapnák meg: *ex gratia et clementia regia usque ulterius benignum beneplacitum*. Ennek a megoldásnak azonban az volna a feltétele, hogy a fejedelem engedékenységéről a megyék és városi hatóságok ne értesüljenek, hanem csak a helytartótanács nyerjen tájékoztatást oly utasítás kíséretében, hogy mind a magángyakorlat, mind a filiajog adományozásának az a feltétele, hogy a leányegyházakat a prédikátorok csak a betegek látogatása címén kereshetik fel s így az ottani protestánsok stóla tekintetében a plébánosoknak ma-

radnak alávetve; a helytartótanács is a kérvényeket ily értelemben döntené el, határozatát pedig megerősítés végett az uralkodó elé terjesztené. Ürményi tehát lehetetlennek találta, hogy városok és megyék kaphassák meg az engedélyezés jogát – erről azonban eddig szó sem esett. Jól látszik, hogy minden törekvése arra irányult, hogy a katolikus plébániák jövedelmének fenntartása címén erősen korlátozódjék a vallásgyakorlat elnyerésének a lehetősége, ahol pedig a körülmények kedvezők volnának a protestánsokra, ott az uralkodó felfogásának teljes eltávolításával és a bürokratikus vizsgálatokkal akadályozza meg a számottevő változást.

Mint gondolható, nem hagyta Ürményi szó nélkül főnöke nevében azt a rendelkezést sem, hogy a prédikátorok és tanítók dotálásáról a földesurak tartoznak gondoskodni. A törvényre hivatkozott, amely szerint a magyar földesúr még a katolikus plébános és tanító javadalmazására is csak akkor kötelezhető, ha kegyúri jogokat gyakorol. Valóban nem is lehetett várni, hogy a rendiség képviselője belenyugszik abba, hogy a jobbágyok kulturális élete érdekében anyagi áldozatokat hozzon, főleg ha jobbágycsapatok iránt, vallásuk miatt, neveltetése nagyfokú idegenkedést oltott beléje. Hogy Józsefet más elhatározásra, terve elejtésére bírja, ilyen szemfényvesztő játékba bocsátkozott: Az 1780.-i, nem pontos összeírás szerint Magyarországon – a bánáti megyéket leszámítva – volt 2,974.133 katolikus akiket 2381 plébános gondozott, továbbá 1,147.651 protestáns és 334.867 görögkeleti, összesen 2706 prédikátorral, ill. pópával. Tehát a katolikusok a protestánsokat majdnem kétharmaddal felülmúlják s bár ezek a görögkeletiekkel is csak felét teszik ki az ő számuknak, mégis több a papjuk. Ebből is láthatja az uralkodó, kiáltott fel, milyen alaptalanul panaszkodnak a protestánsok elnyomásuk miatt, holott az az igazság, hogy túlzott vakbuzgóságból a néhány házból álló falunak is temploma és papja van, persze az adózó nép nagy terhére.

Mivel a számok csoportosításával űzött gyermekesen naív okoskodást rövidesen úgyszólván leleplezi az államtanács, lássuk még Ürményit a protestáns érdekek szószólójának szerepében. Bármilyen különösen is hangzik, ebben a minőségben kívánta a protestánsok hivatalviselésének jogát korlátozni. Mivel egyes városok – mondotta – kiváltságleveleik értelmében tisztviselőiket felerészben katolikusok, felerészben protestánsok közül kénytelenek választani s ugyanilyen arányban veszik fel a céhekbe is mestereknek a legényeket, félni lehet, hogy ha valláskülönbség nélkül csak az érdemre és becsületes, keresztény életmódra kell tekintettel lenni, a protestánsok a felénél kisebb számban jutnak alkalmazáshoz, aminek következménye nyugtalanság, zavargás lesz. Arról természetesen hallgatott

Ürményi, hogy protestáns városokban néhol elenyészően csekély katolikus lakosság érdekében rendelte el annakidején a kormányzat a hivatalok és céhtagságok ötvenszázalékos felosztását s éppen ezért sokszor a legalkalmatlanabb és legérdemtelenebb emberek jutottak szerepléshez, de ennek az elhallgatásával, sőt a lényeg kiforgatásával fel is tette a koronát korábbi rabulisztikus fejtegetéseire. Közvetlen célja, amelyet javaslatával ebben a pontban is el akart érni, az volt, hogy a hivatalviselésről szóló rendelkezés kihirdetésére ne kerüljön sor, hanem csak a főispánok kapjanak utasítást, hogy a protestánsok ezentúl a megyékben jelölhetők és választhatók.

Ürményi előterjesztésének a szellemére mi sem jellemzőbb, hogy azzal még Hatzfeld sem tudta magát teljesen azonosítani.⁴ Bármennyire megnyerte is az államminiszter tetszését a terv, távol tartani a protestánsokat a hivataloktól, Horvátországtól és a szabad királyi városoktól, a magángyakorlat megvalósításának azzal a kijátszásával, amelyet az új bizottság hivatalbalépése és hosszas tanácskozásai jelentettek volna, nem tudott egyetérteni. Még ő is az egyenes utat javasolta, mondván: A rendeletnek ezt a részét a megyékben hirdessék ki, a községek folyamodványainak állításait a megyék ellenőrizzék, ugyanők tegyenek jelentést a helytartótanácsnak, hogy megvannak-e a gyakorlat engedélyezésének a feltételei, a kancellária pedig az ügyet végül terjessze az uralkodó elé.

Az államtanács többi tagja még határozottabban tiltakozott a császár szándékainak elgáncsolása ellen. Löhr úgy gondolta, hogy ahol a szükséges feltételek – így a megfelelő számú lakosság – kimutathatók, ott a vallásgyakorlat ipso facto már meg is van. Valami megkötésre azonban szükség volt s ezért Gebler indítványára, amelyhez Kressel és Katmitz is csatlakozott, az eljárás a következő módon nyert részletes szabályozást az okt. 12-én kiadott rezolúcióban: A főispánok a megyei közgyűléseken, továbbá a városi hatóságok kihirdetik a vallásügyi rendeletet; az erre benyújtott folyamodványok adatait a helytartótanács ellenőrizteti, még pedig a protestánsoknál vegyes bizottsággal, a görögkeletiekénél ily bizottság nélkül s kibocsátja az engedélyiratot, amelybe az „ex gratia et clementia regia” kifejezés bekerülhet, az „usque ad ulterius beneplacitum” kitétel azonban nem. Az engedélyt tehát a helytartótanács végérvényesen megadhatja, de el nem utasíthatja; ha ilyen értelmű volna a javaslata, azt be kell nyújtania a kancelláriának, amely saját véleményével ellátva, döntés végett az uralkodó elé terjeszti.

Ürményi ügyeskedése tehát visszafelé sült el, mert fel-

⁴ StR. 2344/1781. (*Iratok.*)

tartóztatás helyett azt érte el, hogy már most szabályozást nyert a vallásgyakorlat elnyerésének, illetőleg megadásának technikája. Hogy Gebler érvelése megnyerte Kresselt, Kautzot és az uralkodót, abban talpraesett kijelentéseinek is részük volt. Az Ürményi által az engedélyiratokba valósággal becsempészni óhajtott kifejezést: *usque ad ulterius beneplicitum*, rettenetesnek nevezte, lerántotta a leplet mesterkedéséről, hogy a prédikátorok és pópák számát *együttesen* tünteti fel, csak hogy hatástkeltően odaállíthassa a katolikus plébánosok mellé, holott köztudomású, hogy a görögkeletieknél aránytalanul sok a pap. De az a felkiáltása sem téveszthette el célját, hogy nem fél az aktázástól és mint az állam szolgája, ő is szívesen vállalja a munkatöbbletet, amellyel a megtagadott engedélyezések felülvizsgálata jár.

A kancelláriának a horvátországi és szabad királyi városi kiváltságokat illető aggályaira már Löhr megfelelt, amidőn az osztrák örökös tartományok példájára utalva hangsúlyozta, hogy az uralkodó a törvények kifejezett hatálytalánítása nélkül is adhat esetről-esetre a protestánsoknak polgárjogot és felhatalmazást vallásuk gyakorlására, következésképp ezek az országrészek, illetőleg városok kivételt nem igényelhetnek, Gebler pedig arra utalt, hogy az általános felségjogokon kívül Magyarországon a fejedelmet az 1715. 30. t. c. egyenesen felhatalmazza a vallásügy intézésére s így a diszpenzáció joga el nem vitatható tőle. Az is ügyes érve volt Ürményi közjogi fejtegetései ellenében, hogy bár a törvény (1687. 23. t. c.) a katolikusok kizárólagos birtokkéességét hirdeti, mégis a valóságban igen sok görögkeletinek van háza és földje s így a protestánsok hasonlóképpen felmenthetők a törvény tilalma alól. A rezolúció a javaslatnak megfelelően utasította tehát a kancelláriát, hogy a helytartótanácshoz intézendő leiratban kifejezetten jelölje meg, hogy az uralkodó ezekben az országrészekben és városokban *per modum dispensationis* jár el, a protestánsok hivatalkéessége ügyében pedig még határozottabban hártotta el a kancellária kifogásait. Bizonyára jellemzően, Löhr ekkor már „méltánytalannak és a mostani időkben többé szükségtelennek” jelentette ki a protestánsoknak a városi hivatalokból való kiszorítását.

Két dologban mégis teljesült Ürményi óhaja: a stóla fizetése alól nem kaptak felmentést a protestánsok, ugyanakkor pedig az egyházi terhek viselésére a földesurakat nem kötelezte az uralkodó. Az előbbi felől az okt. 3.-i rezolúció hasonlóképpen rendelkezett s így Ürményi fellépése nem jelentette a protestánsok sorsának rosszabbodását. Nem is egyedül az ő felfogása volt, hogy a Mária Terézia-kori állapotot ebben a vonatkozásban változatlanul fenn kell tartani, mert az államtanács – ha

éppen a magyar referens korábbi érveinek hatása alatt is – ugyanezt a meggyőződést vallotta. Löhr feltétlenül szükségesnek és méltányosnak mondotta, hogy a stóla a katolikus plébánosé maradjon addig, amíg a probléma végleges rendezés alá nem kerül és Gebler szerint sem lehetett vitás, hogy senki sem veszítheti el jogszerű jövedelmét; egyébként ő a kérdéseket később, esetenként elintézhetőeknek gondolta. Ha tehát most, okt. 12-én József rezolúciója úgy szólt, hogy a stóla-jogok szabályozásáról nincs szó, ez a régi, protestánsokra kedvezőtlen helyzet további fennmaradását jelentette.

Mindez rendben is lett volna, ha az osztrák-cseh kancellária párhuzamosan megtárgyalta és fentebb ismertetett felterjesztésére az okt. 13.-i, tehát egy nappal későbbi rezolúció nem homlokegyenest ellenkező intézkedést tartalmazott volna. A következetlenség nem az államtanácson múlt, mert ez tárgyalásai folyamán Kresseltől Kaunitzig egyértelműleg úgy nyilatkozott, hogy a stólát a katolikus papnak kell megtartania, noha – mint a legelső votum írója megjegyezte,⁵ – valóban kívánatos volna, hogy az megoszolják a plébános és az új prédikátor között. Ettől a felfogástól József tért el, amidőn a rezolúció-tervezet ily értelmű szavait kihúzza, sajátkezűleg írta helyükbe: „A protestánsok stólája nem a katolikus papé; ha megcsorbul kongruája, a kegyúr pótolja azt.”⁶ A monarchia két felében így két különböző felfogás érvényesült volna. Oly ellenmondás, amelynek nem volt történeti alapja s éppen ezért kiegyenlítésre várt.

A másik dolog, amely ellen sikerrel tiltakozott Ürményi, t. i. a földesurak kötelezése arra, hogy protestáns jobbágyaiknak a templomépítésben segítségükre legyenek s a pap és tanító tartás terheit viseljék, a szept. 13.-i rezolúcióban szintén Józsefnek a személyes rendelkezése volt. Nem nyerte azonban meg vele az államtanács egy tagjának a tetszését sem s így az osztrák-cseh kancellária felterjesztésének tárgyalása során több-kevesebb nyíltsággal valamennyien ellene szólaltak fel. Löhr igen súlyosnak mondotta a terhet, amely az uradalmakra a katolikus és protestáns papok eltartásával nehezede s azt

⁵ Die Stola belagend: Da wäre wohl zu wünschen, dass solche auch abgetheilet werde, da diese Pastores wirklich neue abgetheilte und abgesonderte Pfarrer werden. Allein, da diese Stola ein Theil der Congrua ist und in vielen Orten die Congrua dadurch aufhören würde, so wird die Stola dermahlen dem katholischen Pfarrer bleiben müssen. Die Protestanten dürfen sich hierüber auch nicht beschweren, da dieses in Landern, wo der Landesherr protestantisch ist, überall beobachtet wird. (StR. 2303/1781.)

⁶ Die jura stolae der Protestanten gehören nicht dem catholischen Pfarrer, gehet ihm an seiner Congrua was ab, so hat ihm es der Patronus zu ersetzen. (StR. 2303/1781.)

óhajtotta, hogy a protestáns egyházközségek maguk gondoskodjanak prédikátorukról.⁷ Ugyanezt kívánta, a sziléziai porosz példa alapján Hatzfeld is, aki egyenesen a birtokosok tönkremenetelétől félt, az egészen szegény községekben pedig a kinestárra akarta a terhet ruházni, amit Kaunitz is helyeselt. József ezekre, az intésekre kénytelen volt tervét elejteni. Rezolúciója, amint azt Kressel megfogalmazta, nem tette tehát többé a földesurak kötelezettségévé az építést és fizetést, hanem csak ilyen szelíd és feltételes formában emlékezett meg róla: „Ha egy helység lakói maguk dotálják és tartják el lelkészüket, ennek választását is nekik kell átengedni; ha azonban a földesurak, úgy őket illeti meg a praesentálás joga”.⁸ Az államtanácsosok, amidőn egy-két nappal votumaik leírása után ugyanez a kérdés a magyar kancellária előterjesztésével újból szőnyegre került, természetesen régi álláspontjukat foglalták el, sőt Gebler, akinek a szavaival fogalmazták meg azután az okt. 13.-i rezolúciót, arra hivatkozva, hogy a vakbuzgók Magyarországon úgysem hajtánák végre az utasítást, annak elejtését tanácsolta, mire József, meghajolva munkatársai érvei előtt, meghagyta a kancelláriának, hogy a földesurak templomépítési és dotálási kötelezettségétől tekintsen el.

A magyar és az osztrák-cseh kancellária azonban nemcsak arra kaptak szigorú utasítást, hogy most már sürgősen

⁷ *Löhr*, okt. 5.: Kressel véleményéhez „nur das einzige habe ich zu bemerken, dass zu der Dotirung deren protestantischen Geistlichen, welche als verehliget mit einer gantzen Famille mehr als ein katholischer Geistlicher zum Unterhalt nothwendig haben, die Dominien anzuhalten, sehr hart scheint, der katholische Pfarrgeistliche, wenn sich nicht die gantze Gemeinde zu protestantischen Religion bekennet, verbleibet dennoch, zu dessen Sustentation öfters das Dominium auch beyzutragen hat, oder schon vorhin einen Theil seiner Einkünften abgegeben hat, die ihm also auf immer entgehen, eine solche Obrigkeit würde folglich auf zwey Seiten mitgenommen und der Werth des Guths auf beständig merklich deterioriret seyn; billiger scheint mir daher, dass die protestantische Gemeinde selbst zum Unterhalt ihres Geistlichen den Beytrag zu leisten habe. (U. o.)

⁸ Kressel votuma: Die Auswahl der Pastoren betreffend; da glaubte ich: wofern die Inwohner solche dotiren und unterhalten, ihnen die Wahl des Pastors zu überlassen; thun es aber die Obrigkeiten, ihnen das ius praesentandi einzugestehen, die Confirmation derselben jedoch E. M. vorzubehalten, so dass entweder, wo protestantische Consistoria sind, durch dieselbe und wo keine sind, durch die Länder- oder Hofstelle die Confirmation ergehe, da vermög protestantischen principiis dem Landesherrn die iura episcopalia gebühren. Durch dieses fiele auch der Anstand weg, ob die Grundherren diese pastores stiften und dotiren sollen? Die wenigsten werden es gerne hintanlassen. – A rezolúció ide vágó része: Wenn die Inwohner eines Ortes ihre Pastoren dotiren und unterhalten, ist ihnen auch deren Auswahl zu überlassen; thun solches aber die Obrigkeiten, so muss diesen das ius praesentandi eingestanden werden. (U. o.)

készítsék el a leiratokat és azok tervezeteit mielőbb mutassák be, hanem ugyancsak okt. 13-án József más legfelső kéziratából arról is értesültek, hogy az uralkodó a közhírrététel ügyében megváltoztatta álláspontját s ezzel az okt. 12.-i, illetőleg szept. 13.-i rezolúciójával ellenkező megoldást kíván.

Az új valláspolitikai elveinek publikálására – mint említettük – már szept. 13-án gondolt József, akkor azonban a titkárnak diktált mondatot a következő percben ki is húzta a rezolúcióból. A terv azonban nem hagyta nyugodni, bármennyire hangoztatták azóta állandóan tanácsadói az ellenkezőt. Aligha a hírnév, a magasztalás vonzotta, amelyre a külföldön biztosan számíthatott a türelmi politika ismeretessé válása esetén. Inkább indíthatta a vágy, hogy ne térjen ki a veszedelem elől s ne érezzen, ne mutasson félelmet a katolikus közvélemény felzúdulásával szemben. A legvalószínűbb azonban az, hogy tisztán tárgyi szempontból mérlegelte az ügyet s mert a rendeletek végrehajtása, a reformok megvalósítása inkább volt várható, ha a tömegek is megértik uralkodójuk intencióit, hajlott egyre határozottabban a közhírrététel felé. Azonban most sem akart tanácsadói megkérdezése nélkül dönteni s ezért a kérdést újra tárgyalás alá vétette.

Október 6-án felszólította tehát az államtanácsot, nyilatkozzék, hogyan gondolná el az új valláspolitikai elveinek megismertetését.⁹ Megértve, hogy a közvéleményt feltétlenül tájékoztatni akarja, most már mindenki helyeselte szándékát. Csak Hatzfeld igyekezett lebeszélni Józsefet, zavarok, nyugtalanság bekövetkezésével rémítgetve. Legfeljebb arra volt hajlandó – abban az esetben, ha az uralkodó semmiképpen sem akarná megfogadni tanácsát –, hogy pátens útján a szokásos módon történjék a kihirdetés, sőt ha netán csak az volna a szándék, hogy a külföldiek nagyobb számmal költözzenek az országba, akkor az újságokban megjelenő közlemények adnák hírül, hogy a bevándorló protestánsok és görögkeletiek, ahol elegendő telepednek meg, elnyerhetik a magán vallásgyakorlatot, számíthatnak a hivatalokban való alkalmaztatásra, azokban a városokban és országokban pedig, amelyekben polgárjogot és céhtagságot eddig nem szerezhetek, felmentés útján a jövőben szintén érvényesülhetnek. Nézeteivel azonban, ismételjük, Hatzfeld egészen magára maradt. Társai többé már nem idegenkedtek attól, hogy a türelmi politika elveiről egész pontos tájékoztatást szerezhessen a világ. A módot Löhr jelölte meg. A kerületekhez, magisztrátusokhoz és uradalmakhoz intézendő köriratot – tanácsolta – nyomassák ki fölös számban, hogy bárki megvásárolhassa, azonkívül jelentessék

⁹ StR. 2336/1781. (*Iratok.*)

meg a tartományi fővárosok hírlapjaiban, hogy a külföld is értesüljön a változásról.

Az újságközleményt Gebler, a stilisztá azonnal megfogalmazta s miután Kaunitz némi módosítással helyesnek találta, József igen gondos vizsgálatnak vetette alá, annyi javítást, törlést, betoldást eszközölve rajta részint sajátkezűleg, részint titkárának diktálva azokat, hogy ismételen le kellett tisztáztatnia. Ezek közül a módosítások közül csak néhányat emelünk ki, a József felfogására legjellemzőbbeket. *Észszerű* keresztényi türelem helyett *valódit* írt, az *imaházak* mellé hozzátette, hogy a protestánsok *templomokat* is építhetnek, a hivatalviselés és polgárjog adományozását *mindenkor akadály nélkül* bekövetkezőnek ígérte, a katonaság példájára való utalásnál pedig betoldotta, hogy ott a valláskülönbőségre eddig is *sok haszonnal és a legcsekélyebb baj nélkül* nem ügyeltek. A közlemény végleges szövege, miután előrebocsátotta, hogy az uralkodó, meg lévén győződve egyrészt minden lelkiismereti kényszer káros voltáról, másrészt pedig a keresztényi türelemből a vallásra és államra háruló nagy előnyökről, hét pontban sorolta fel az új valláspolitikáé elveit: 1. Az akatholikusok, ahol elegendő számban vannak, elnyerik a magángyakorlatot, tekintet nélkül arra, hogy rendelkeztek-e valaha ott azzal. 2. A magángyakorlat annyit jelent, hogy a templomnak nincs harangja, tornya, utcára néző bejárata, egyébként azonban ott minden istentiszteleti cselekmény éppen úgy végezhető, mint rajta kívül a betegeknél. 3. Ahol már több joguk van az akatholikusoknak, azokat sértetlenül megtartják. 4. Polgárjogot, akadémiai és hivatali tisztségeket mindenütt elnyerhetnek. 5. Hitelveikkel ellenkező esküre vagy szertartásokra nem kényszeríthetők. 6. Választásoknál és kinevezéseknél csak a jellemre és képességekre szabad tekintettel lenni. 7. Mindezeknek az elveknek haladéktalan és pontos követésére a hatóságok már parancsot kaptak.

Ezt a szöveget vette tehát kezébe október 13-án a magyar és erdélyi kancellária is, továbbá az előbbi azt az utasítást, hogy jelentesse meg a közleményt a pozsonyi újságokban – a bécsi német hivatalos lapban, a Wiener Zeitung-ban, továbbá az ottani latin, francia és olasz hírlapban való publikálásról József közvetlenül intézkedett – a helytartótanáccsal pedig nyomattassa ki az osztrák cirkulárának megfelelő leiratot, a tulajdonképpeni türelmi rendeletet.

Az utóbbira vonatkozó parancs azonban csak a távoli jövőre szólt, mivel a kancelláriának előbb meg kellett fogalmaznia a helytartótanácsnak szóló nagy leiratát, hogy a dicasterium egyáltalán értesülhessen az új valláspolitikáról. A leirat-tervezetet a kancellária október 18-án nyújtotta át Jó-

zsefnek. Bár kísérőjegyzéke szerint¹⁰ gondosan akart arra ügyelni, hogy a szept. 13.-i általános rendelkezést és a máj. 22.-i rezolúciót, meg az ellenvetéseire kiadott legfelsőbb határozatot hűen olvassa össze a latin szövegben, mégis megkísérelte, hogy nemcsak a bevezető részekben, hanem máshol is a maga régi felfogását juttassa érvényre és egy-egy ártatlannak tetsző kifejezés beiktatásával biztosítsa, hogy a protestánsok most megítélt jogait alkalomadtán ismét szűkebb térre lehessen majd szorítani.¹¹ A tornyot, harangot és utcai bejáratot tiltó szavakhoz hozzátette tehát, hogy eszerint az új templomok csak magánházakhoz hasonlíthatnak, a rendelkezésnél, amely a protestáns céhtagokat felmentette a katolikus szertartásokon való részvétel alól, megjegyezte, hogy a céhprivilegiumokat továbbra is a régi formában kell kiállítani, protestánsok kötelezettségeit fenntartóan. A konvertiták gyermekeinél azt a korhatárt, ameddig követniök kell katholizáló szüleiket a vallásváltoztatásban, jó magasan, a 16. életévben állapította meg, ahhoz a tilalomhoz pedig, hogy protestáns szülőktől gyermekeik nem vehetők el azért, hogy katolikus vallásban neveljék őket, hozzáfűzte: ha nem volnának a katolikus vallás felvételére a szelíd meggyőzés útján elvezethetők (nisi via suavis doctrinae ad amplectendam catholicam religionem disponi valeant).

Ha már az ilyesféle clausula is tárva-nyitva hagyta volna a kaput az erőszakoskodások előtt, a bevezető mondatok még alkalmasabb biztosítékul szolgáltak volna ahhoz, hogy a katolicizmus csak múló incidensnek érezze a rendelet megjelenését. A kancellária tervezete ugyanis itt azt hangsúlyozza, hogy a felség továbbra is érvényesnek tekinti a régi vallásügyi rendszert, mint amely törvényeken és elődei normális resolúcióján alapszik s amelynek alapelvei mind az uralkodó vallás terjesztésére, mind a béke és nyugalom megőrzésére a lehető legalkalmasabbak. A protestánsok panaszaira ugyanis – folytatja – maga elé terjesztette az egész rendszer átnézetét, hogy megállapítsa, vajjon a közjó milyen további intézkedést kíván és mert az említett elveket a katolikus vallás megőrzése és megszilárdítása, valamint meggyőzés útján való terjesztése szempontjából igen megfelelőknek találta, azokat általánosságban megerősíti. Vagyis orvosolja ugyan a protestánsok panasziratában előadott sérelmeket, azonban csak oly mértékben, amint „azon princípiumok mellett, hogy az igazi vallásnak sértetlenül kell maradnia, megtehető”.

Mostani kísérőjegyzékében, de később is arra hivatko-

¹⁰ M. kanc. 5068/1781. et B. (*Iratok.*)

¹¹ A rendelet-tervezet: StR. 2450/1781. melléklete. (*Iratok.*)

zott a kancellária, hogy ezeket a kifejezéseket azért tartotta szükségesnek beiktatni a tervezetbe, hogy a felizgatott katolikusokat megnyugtassa és az új utasításokat a fennálló vallásügyi rendszerrel összhangba hozza. Teljesen megérthető, hogy nem akarta észrevenni s még kevésbé óhajtott hangoztatni, hogy II. József intézkedései – túlmenően a sérelmek orvoslásán – új korszakot jelképeznek, noha az örökös tartományok közvéleményében a kiszivárgó hírek alapján máris ez a meggyőződés lett általános. Arra többé nem gondolhatott, hogy feltartóztatja a dolgok menetét s jól tudhatta azt is, hogy a protestánsokra kedvező rendelkezések, amint azokat ő is megfogalmazta tervezetében, olyan pozitívumot jelentenek, amely mellett eltörpül minden rezerváció, a régi rendszer sértetlenségének hangoztatása pedig a valóságban csak üres frázis. Ha mégis kibúvókhöz folyamodott, abban két meggondolás vezethette. Egyrészt a magyar katolicizmus vezetői előtt szépitgethette volna általuk vereségét, másrészt – azonkívül, hogy a jövőben bekövetkező fordulat számára fenntartotta a jogi alapot – a végrehajtás útjába jelentékeny akadályokat állíthatott volna azzal, hogy a katolikusoknak a kezébe kedvezően magyarázható, illetőleg az uralkodó intenciói ellenére magyarázható érveket ad.

A kancellária vezetői és tanácsosai, főleg a vallásügyi referens, Ürményi egyáltalán nem voltak függetlenek a magyar klérustól. Nemcsak neveltetésük, műveltségük és világnézetük tette őket annak híveivé, mivel a katolicizmus jelentette számukra a minden gondolkozó embernek nélkülözhetetlen szellemi légkört, hanem az összeköttetések, az egyházi rend nagy befolyása is, amely kívánatosá tette, hogy neheztelését ne vonják magukra. De ugyanekkor élt bennük a vágy – Ürményi ugyanis valamennyi társa reménykedését fejezte ki –, hogy a nehéz napok elmúltával felvirrad még egyszer a reakció napja, amikor ismét akadálytalanul lehet majd a szavakat csürni-csavarni. S milyen vigasztaló volt elgondolnunk, hogy nem *genuino sensu, nunc adhuc* kifejezések lesznek majd a tárgyai utódaik fejtegetésének, hanem oly szépen megszerkesztett mondatok, amelyek a XVIII. századi vallásügyi rendszer, az explanatók változatlan fennmaradását, a katolikus vallás terjesztésének szükségességét hangsúlyozzák!

Az államtanácsnak tehát bőségesen nyílt alkalma, hogy a kétértelmű, sőt félreérthetetlen kifejezéseket kigyomlássa a tervezetből. Ezt a munkáját pontosan végre is hajtotta.¹² Az ily módon átalakított szöveget József most – egészen szokatlán módon – átadta a kancellária vezetőjének, hogy mondjon

¹² StR. 2450/1781. (*Iratok.*)

arról véleményyt, illetőleg közölje vele esetleges kifogásait. Amidőn gr. Esterházy Ferenc okt. 23-án jegyzékben jelentette,¹³ hogy a változtatások nem lényegbevágóak, vagyis a rendelet leküldésétől nem idegenkedik, elérkezett az ideje, hogy József a tervezet alá odaírja nevét.

E helyett váratlanul nagyon fontos javításokat eszközölt rajta.¹⁴ Amíg ugyanis a tervezet szerint (7. pont.) a vegyesházasságoknál továbbra is megmaradtak volna a reverzálisok, amelyekkel a felek mindkét nemű gyermekeiknek a katolikus vallásban való neveltetésére kötelezik magukat s ez a régi rendszer csak azzal bővült volna, hogy a protestáns férj biztosíthatta volna a jövőben, hogy hasonló nemű gyermekei az ő válásában nőhetnek fel, most József – a szöveg módosításával, illetőleg áthúzásával – eltörölte a reverzálisokat és elrendelte, hogy vegyesházasságokban, ha az apa katolikus, az uralkodó vallás kiváltságos helyzetének elismeréséül minden gyermek katolikus legyen, ha azonban az anya katolikus, akkor a gyermekek nemük szerint kövessék szüleiket. Ennek megfelelően módosulnia kellett azután annak a szakasznak (8. pont), amely arról szólt, hogy a protestáns házaspár egyikének konvertálása esetén mi történjék a kiskorú gyermekekkel. Reájuk is kiterjesztve rendelkezésének érvényét, kijelentette, hogy ha az apa katolikus, mindegyik gyermeke katolikus lesz, ha ellenben az anya, csak a leányok.

A szöveg két további – kevésbé lényeges – megváltoztatása egyrészt arról győz meg, hogy az átalakításokat nem valami háttérben maradó tanácsadó javasolta, másrészt pedig arra vonatkozólag ad felvilágosítást, hogy honnan kölcsönözte József a reverzálisokat eltörlő rendelkezést. A 2. pontnál, amely a protestáns prédikátorok szabad tevékenységét biztosította, így azt is, hogy a betegeket felkereshessék, a szöveg végén ezt a pótlólag beírt, de azután kitörült mondatot találjuk: „Óvakodjanak azonban a prédikátorok súlyos büntetés terhe alatt a katolikus lelkészt abban megakadályozni, hogy felkeresse a protestáns beteget, ha ez maga kívánczik utána.” Ez a tilalom nem itt volt a helyén, hanem a 10. pontnál, amely arról szólt, hogy a katolikus papok ne erőszakolják magukat a protestáns betegekre, ha azonban ez vágyódik utánuk, rokonai ne akadályozzák meg őket. Éppen ezért, amidőn ez a mondat került a végső revízióra, „a rokonai” szó mellé elég volt betoldani a „vagy prédikátorok” szavakat, hogy a tilalom kellőleg érvényesüljön, viszont ugyanekkor a 2. pontnak immár feleslegessé lett mondatát ki kellett törölni. Mindebből kétség-

¹³ StR. 2450/1781. melléklete. (*Iratok.*)

¹⁴ StR. 2450/1781. (*Iratok.*)

telen, hogy a szöveg végső felülvizsgálatát József végezte el, még ha nem is sajátkezűleg eszközölte a javításokat. Teljesen elképzelhetetlen ugyanis, hogy más valaki kezébe kaphatta volna az államtanácsi aktát, mégpedig azzal a felhatalmazással, hogy észrevételeit, javaslatait mindjárt beleírhatta a leirattervezet fogalmazványába.

Az utolsó változtatás a magángyakorlat elnyeréséhez szükséges családok számát állapította meg. A tervezet szerint a gyakorlatot azok a helységek kaphatják meg, amelyekben „nagyobb számú protestáns család” él, aminek helyébe a végleges szövegben „száz protestáns család” kifejezés került. Ezzel a számszerű feltétellel legelőször az örökös tartományok részére kiadott okt. 13.-i rendeletben találkoztunk, nem kétséges tehát, hogy a magyarországi szövegbe is onnan került most át. Ezek alapján a reverzálisokat megszüntető intézkedés eredetét is joggal kereshetjük most már az osztrák-cseh kancellária korábbi előterjesztéseire kiadott legfelső elhatározások közt. Valóban már aug. 31-én megszüntette József – még pedig saját elhatározásából – a reverzális-kérés gyakorlatát az örökös tartományokban s az osztrák-cseh kancellária szept. 26.-i ellenvetéseit félretolva okt. 13-án – Kressel javaslatára – továbbra is megmaradt elhatározása mellett.¹⁵

József a végső revízió alkalmával tehát lényegében arra szorítkozott, hogy az örökös tartományok számára már korábban kibocsátott intézkedésekkel összhangba hozza a magyar rendeletet, következésképp, ahol eltérés volt, ott az utóbbit módosítsa. Az uralkodó szempontjából nagyon érthető ez a koordináló törekvés és inkább azon csodálkozhatunk, hogy az államtanács

¹⁵ Ennek a kérdésnek a részletei a következők: Ausztriában reverzalist a birodalmi, protestáns vallású alattvalók voltak kötelesek adni, ha itt katolikussal léptek házasságra, annak biztosítékául pedig, hogy ígéretüknek eleget tesznek és gyermekeiket valóban katolikusoknak nevelik, pénzüsszeget kellett letétbe helyezniük. Amidőn az államtanács az osztrák-cseh kancellária 1781. aug. 25.-i beszámolójából értesült, hogy szóba került egy száz hercegi megbízott 600 forintos kauciójának az elengedése, Gebler pártját fogta az intendánsnak (Finde ich... befremdlich, dass über den ausgestellten Revers, sämtliche Kinder katholisch erziehen zu wollen, noch eine Caution von 600 fl. abgefordert werden wolle. Ist sonst nicht zu trauen, so geben doch wahrhaftig 600 fl. kein Aequivalent der Seelen der Kinder ab. Wenn dennoch die Sache sich angebrachtermassen verhält, glaubte ich diese Geldcaution zu erlassen), ellenben Hatzfeld a pénzbiztosítékot igen szükségesnek vélte. Erre az aktára József aug. 31. sajátkezűleg a következő szavakat írta, velük messze túlmenve Gebler javaslatán: nach Gebler das von nun an dergleichen revers einzustellen. (StR. 2019/1781.) Az osztrák-cseh kancellária szept. 26.-i ellenfelterjesztésében többek közt ennek a rendelkezésnek a visszavonását is kérte. Az államtanács tagjai azonban, meghajolva József akarata előtt, a felterjesztés tárgyalása során másképp vélekedtek. *Kressel*: Bey denen vermög Protokoll vom 30. August aufgehobenen Reversen

az ellenmondásokat vagy nem vette észre, vagy nem gondolt azoknak a kiküszöbölésére. A protestánsokra az először tervezett reverzális-intézkedés látszólag kedvezőbb volt, mint a végleges, mivel az előbbi szerint a katolikus apának vegyes-házasságból származó leányai számára is biztosítani *lehetett* reverzálissal a protestáns vallásban való neveltetést, míg az utóbbi rendelkezés értelmében nem, hogy így a katolikus vallás uralkodó jellege kifejezésre juthasson. Kérdés volt azonban, hogy a lehetőségek nem túlságosan korlátozottak-e és velük szemben nem jelent-e nagyobb előnyt, ha legalább egy évtizedig, József uralma alatt a reverzális-szedés nem zavarja meg oly sok család nyugalját.

A végső formájába öntött rendelet szövegét József okt. 24-én küldte le a kancelláriának. Ez tehát a legfelső elhatározás kelte, míg a helytartótanácshoz valóban kibocsátott tisztázatot, amelyet a kancellária állított ki, a következő nap írta alá József. A rendelettel egyidejűleg, okt. 24-én még egy másik, szintén véglegesen megfogalmazott leirat-szöveget kapott a kancellária expediálás végett.¹⁶ Ez utasítás volt a helytartótanácshoz, hogy a katolikus püspököknek is küldje meg a vallásügyi rendeletet a gondjaikra bízott alsó klérussal való megismertetés végett s ugyanakkor kösse lelkükre, hogy főleg a lelkészkedő papsággal – komolyan intve a keresztényi mérsékletre – értessék meg a következőket: Vallási kérdésekben kerüljék a súrlódásokat és elkeseredett vitákat kiobbantó alkalmakat; a tévelygőket, mint az igazi keresztényi türelem megkívánja, öleljék magukhoz szeretettel és szelíden; a leggondosabban tartózkodjanak minden durva kifejezéstől s még

kann es allerdings sein Verbleiben haben und ist die Erziehung der Kinder in dieser oder jener Religion der freywilligen Einvernehmung und Vergleich der Heurathenden und künftigen Eltern zu überlassen. *Gebler*: Obschon ferner im römischen Reich durchaus, bey Heuraten ungleicher Religionsverwandten, der Sohn des Vaters und die Tochter der Mutter Religion zu folgen pflegt, so macht doch kein katholischer Pfarrer sich ein Gewissen daraus, auch ohne Verweis wegen Erziehung sämmtlicher Kinder in catholicismo, die Trauung zu verrichten. Hier eben so wenig, sobald der diesfällige bisherige landesfürstliche Befehl aufgehört. *Hatzfeld*: Wegen Erziehung der Kinder bey gemischten Religionen haben es Ihre Maj. der beyderseitigen Einverständniss überlassen; obwohlen ich dessfalls anderster denke, so muss ich dennoch sagen, dass solang dieses Gesetz bestehet, der Revers überflüssig sey. Lediglich glaube ich, dass die Einverständniss von beyden Theilen unterschriebener niedergelegt werden solle, um Strittigkeiten in der Ehe über diesen Punkt zu vermeiden. *József* okt. 13.-i rezolúciója: Bei den über das protocollum de reproductis 30. August aufgehobenen Reversen hat es sein Verbleiben und ist Meiner erklärten Willensmeinung gemäss die Erziehung der Kinder in dieser oder in jener Religion der freywilligen Einvernehmung und Vergleich der Heurathenden und künftigen Eltern zu überlassen. (StR. 2303/1781.)

¹⁶ StR. 2450/1781. (*Iratok*.)

inkább a szidalmaktól; ehelyett minden erejükkel inkább arra törekedjenek, hogy egészséges tudomány és katechizáció útján, továbbá életük példájával megerősítsék híveiket az egyedül üdvözítő vallásban, az eltévedteket pedig ahhoz visszavezessék.

Ennek a körlevélnek a gondolata József fejében fogalmazott meg – nincs ugyanis semmi nyoma az aktákban, hogy bárki is tanácsolta volna neki – és kibocsátásával arról tett tanúságot, hogy a katolikus vallás ügyét és megerősödését változtatlanul szívén viseli. Ez a kis hivatalos irat tartalmazza a leghívebben az ő elképzelését arról, hogy milyen módon tartsa fenn magát és jusson győzelemre a katolikus egyház, amelyhez őseinél nem kisebb hűséggel ragaszkodott, de ugyanakkor hagyja élni a többi vallás követőit is. Míg a méltán híressé lett okt. 25.-i rendeletnek szavai tanácsadóknak és hivatalos közegeknek sokszoros tárgyalásokon átment javaslatai alapján kerültek egymás mellé, úgyannyira, hogy a végén alig is lehet szerzőjüket megjelölni, ennek a rövid köriratnak a latin kifejezései mögött Józsefnek a legegényibb érzelmei és kedvelt beszédfordulatai rejtőznek.

A kancellária a parancsnak most már haladéktalanul eleget tett. Szabályszerűen letisztáztatta a szöveget s miután azt József aláírta, mint rendeletet leküldötte a helytartótanácsnak.

Kissé később készült el munkájával az erdélyi kancellária. Amidőn először értesült József szept. 13.-i általános intézkedéseiről, vallásügyi referensének, a vakbuzgó Székely Dávid tanácsosnak a kezdeményezésére megpróbálta Erdélyt azok következményeitől teljesen mentesíteni. Arra kért tehát engedélyt, hogy a türelmi rendeletet ne kelljen kihirdettetnie.¹⁷ Mint indokolásában kifejtette, Erdélyben az evangélikus és református valláson kívül az unitárius is recipiálva van s bár a görögkeleti csak tolerált, még ennek a hívei is mindenütt, ahol nagyobb számban élnek, nyilvános vallásgyakorlatot élveznek, következésképp ott a türelmi politika magánygyakorlata meghaladott fokot jelent. Azonban bármennyire bizonyos, hogy Erdélyben az egyházak több joggal rendelkeztek, mint amennyit a türelmi rendelet engedélyezett, mégsem volt felesleges a hatóságok – megyék, székek, városok – felvilágosítása a felől, hogy az uralkodó milyen valláspolitikai elveket tart helyesnek, mivel ugyanők Mária Terézia korában nem egyszer voltak kénytelenek a teljes egyenlőség biztosítása ellenére a katolikus egyház érdekeit a többinek sérelmére előtérbe helyezni. Továbbá Józsefnek azon kijelentése után, hogy

¹⁷ Erd. kanc. 1638/1781. (Iratok.)

rendelete nem érinti az akatholikusok régi jogait, az sem lehetett kétséges, hogy visszaeséstől nem kell tartani.

Valahol másutt kellett gyökereznie a kancellária félelmének. Abból a kijelentésből, hogy a hivatalok elnyerésénél az eddigi bonyolult jelölési módot feltétlenül be kell tartani, mert különben a protestánsok kiszorítják a katolikusokat, nyilvánvaló, hogy a XVIII. század folyamán megszerzett pozíciók elvesztése miatt aggódott. Az erdélyi központi hatóságoknál ugyanis az állások felekezetenként oszlottak meg és egy guberniumi tanácsosság vagy egy táblabíróság elnyerésénél a legfőbb szempont az volt, hogy a megüresedett helyre az elhunyt vallását követő kerüljön s ily módon az arányszám csorbíthatatlanul maradjon. Hasonló elvek érvényesültek a helyi önkormányzati testületek tisztújításainál is, mégpedig – az unitáriusok, a Mária Terézia-kor által olyannyira gyűlölt „szektáriusok” visszaszorítását figyelmen kívül hagyva – kizárólag a katolikusok érdekében, úgy, hogy ezek számuknál nagyobb arányban jutottak vezető szerephez, nem egyszer igen érdemtelen embereket kényszerítve a városokra, megyékre.¹⁸

Mivel Erdély szemszögéből a türelmi politikának valóban az az elve volt a legfontosabb, hogy a tisztségek elnyerésénél egyedül az érdem jöhet tekintetbe, az államtanácsi tárgyalások is körülötte forogtak.¹⁹ A vélemények igen érdekesen oszlottak meg. Kressel és Löhr a türelmi rendelet kihirdetését kívánták s ezzel, látszólag, szembefordultak a kancelláriával, ugyanők azonban a hivatalokra, vonatkozó pontnak a kihagyását tanácsolták, hogy megakadályozzák a katolikusok visszaszorítását. Ellenben Gebler s nyomában Kaunitz, mintha csak igazat adtak volna a kancelláriának, készek voltak a publikálás tervét elejteni, annál határozottabban fordultak azonban ellene a leglényegesebb kérdésben. Szerintük tehát mindössze a gubernium és a thesaurarius kapna utasítást, hogy a hivatalok betöltésénél az érdemre és tehetségre legyen tekintettel s bár a helyi tisztújításoknál az eddigi jelölési mód megmaradna, abban az esetben, ha nincs alkalmas katolikus, soron kívül protestáns is megválasztható.

A kancellária aligha örült volna, ha József netán elfogadja javaslatukat. Erre azonban nem került sor, mert mire az akta – október elején – a császár elé került, már elhatározott dolog lett, hogy a türelmi rendeletet a legszélesebb körök előtt ismeretessé kell tenni. Ennélfogva József az iratot ta-

¹⁸ Teutsch, Pr.: Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Hermannstadt. 1907. II. k. 103. skk. I.

¹⁹ StR. 2307/1781. (Iratok.)

nácsadói körében újra köröztette, hogy most már az október 13.-i határozat figyelembevételével tegyék meg észrevételeiket. Mivel a súlypont ekkorára a kihirdetésre tevődött át s mert a kabinetiroda a parancsot már szét is küldötte, az örökös tartományokba éppen úgy, mint Németalföldre, a kis Erdélyt semmiképpen sem lehetett kizárni a türelmi politika elveinek megismeréséből. Ha még hozzátesszük, hogy a Geblertől megfogalmazott közlemény a korábbinál erősebben hangsúlyozta, hogy a rendelet nem érinti a protestánsok jogait, természetesnek találhatjuk, hogy az államtanács minden aggodalmat eloszlottan tekintvén, egyértelműleg a publikálás szükségessége mellett nyilatkozott s véleménye József tetszésével találkozott (okt. 18.).

Ezzel azonban lekerült a napirendről a hivatalok betöltésének, helyesebben a számarány mindenképen való fenntartásának vagy módosításának kérdése. A helyzet ebben a tekintetben annál is inkább a régi maradt, mert Hatzfeld módját ejtette, hogy József rezolúciója a következő kijelentést is tartalmazza: A fejedelem szándéka egyedül arra irányul, hogy az akatholikusok ott, ahol eddig a vallásgyakorlat előnyeitől meg voltak fosztva, azokat elnyerhessék, a legtávolabb van azonban tőle, hogy az uralkodó vallás javára szolgáló rendelkezések bármi változást szenvedjenek. Ez a határozat világosan és félre nem érthetően az eddigi, katolikusokat favorizáló jelölésnek a fenntartását rendelte el. Ha azt mondjuk, hogy az államminiszter „módját ejtette”, talán nem is a legtalálóbb kifejezéssel illetük eljárását. Ő ugyanis votumában így nyilatkozott: Gebler korábbi javaslataival egyetért, kivéve azt a pontot, hogy a jelölési szabályokat nem kell követni, – tart ugyanis a protestánsok túlsúlyának érvényesülésétől – mivel azonban az uralkodó időközben a publikálást elrendelte, nincs más teendő, mint a jelen aktát utasításának megfelelően intézni el. Vagyis votuma nem hangsúlyozta a választási eljárás épségbentartását, a rezolúció-tervezet azonban, amelyet mint államminiszter ő készítettet és ellenjegyzett, mégis tartalmazta azt a mondatot, amely voltaképpen a türelmi rendelet egyik igen fontos pontjának hatálytalanításával volt azonos. Igen valószínű, hogy Józsefnek nem tűntek fel Hatzfeld szavai, illetőleg nem vette észre, hogy az „uralkodó vallás” eddigi praerogativumainak épségbentartása mit is jelent. Hatzfeld eljárása nem volt félrevezető, de – aligha tagadható – volt benne valami megtévesztő; a gyakorlott, éleseszű bürokratának leleményes ügyessége találta meg általa a módot egyháza helyzetének biztosítására.

A kancellária a parancsra azonnal megszerkesztette a

guberniumnak szóló leiratot,²⁰ azonban munkájával az államtanács nem volt megelégedve. Valóban joggal is kifogásolhatta, hogy a tervezet a türelmi intézkedéseket az örökös tartományokat érdeklő utasításoknak fogva fel, azokat csak tudomásul vétel végett közli a kormányzósékkal, de egyébként az erdélyi vallásügyi rendszert – éppen Hatzfeld imént idézett szavainak szellemében – változatlanul érvényben maradónak jelenti ki. Abból a célból, hogy a kancelláriának legyen valami támasza az új leirat megszerkesztéséhez, József – Kressel tanácsára – átadta neki (okt. 27.) a helytartótanácsához kibocsátott utasítást és megbízta, hogy azt, ahol szükséges, az erdélyi viszonyoknak megfelelően dolgozza át, azonban kifejezéseit pontosan tartsa meg.²¹ Az újabb tervezet, amelyet Székely helyett gr. Bánffy György készített el,²² már osztatlan helyeslére talált s november 8-án József aláírását is elnyerte.

Ez az erdélyi türelmi rendelet,²³ amely természetesen nyomtatásban is megjelent, beosztásában és több pontjában egyaránt lényegesen eltér a magyarországitól, a két országgrész elütő alkotmányának és szokásjogának megfelelően. Külsőleg sokkal határozottabban oszlik két részre, mint a magyar kancellária által megfogalmazott. Mivel azok az általános intézkedések, amelyek az örökös tartományoknak nagy változást jelentettek, Erdélyben semmi újat sem mondtak, illetőleg a hivatalok betöltésénél a régi mód fenntartását rendelve el, nem is mondhattak, a leiratban mint az első rész hat pontja élesen elkülönültek a továbbiaktól, amelyek a tulajdonképeni eredményeket rögzítették meg. De ezekben sincs szó – hogy először a kihagyásokat említsük fel – a magángyakorlatról, mivel a nyilvános vallásgyakorlat már eddig is megillette nemcsak a recipiált egyházakat, hanem a tolerált görögkeletieket is; ugyanígy a filiális templomok visszaadásáról sem, mivel azok birtoklása korábban nem lett vitássá, a gyülekezeti élet megkezdéséhez a száz család kimutatását pedig csak a nemegyesültektől kívánja meg, mivel a többi vallás hívei a létszámra való tekintet nélkül szabadon szervezkedhetnek. Hasonlóképpen más a vallásgyakorlat elnyerésének módja is, mint amelyet a magyarországi türelmi rendelet állapított meg. A folyamodók kérésére ugyanis a gubernium egy katolikus és egy akatholikus biztos részvételével vizsgálatot tartat s ha elegendő számú család van – tehát görögkeletieknél 100, a többiekénél kevesebb, – megadja az engedélyt a templomépítésre,

²⁰ Erd. kanc. 1601/1781. (*Iratok.*)

²¹ StR. 2520/1781. (*Iratok.*)

²² Erd. kanc. 1762/1781. (*Iratok.*)

²³ Erd. kanc. 1804/1781. (*Iratok.*)

pap és tanító alkalmazására, ha pedig nem látja indokoltnak az óhaj teljesítését, az ügyet a kancellária elé terjeszti. Az a módosítás is lényeges jogkiterjesztést jelentett, hogy zsinattartásra minden egyház felhatalmazást nyer. A következőkben a gubernium figyelmeztetést kapott, hogy az alapítványok összeírását elrendelő 1772.-i utasításnak tegyen végre eleget, a stóla-kérdésben ne csak a jogokról számoljon be, hanem a fizetés módjairól is, az iskolaügy reformjáról pedig a tanulmányi bizottság protestáns tagjainak meghallgatása után tegyen előterjesztést, hogy a változtatásokat a vallások sérelme nélkül lehessen eszközölni.

Lényegesen más szabályozást nyert továbbá a vegyesházasságokból származó gyermekek vallásának a problémája. A rendelet ugyanis kimondotta, hogy a reverzálisok eltörlése után a következő szabályoknak kell normálul szolgálniuk: Ha a vegyesházások recipiált egyházak tagjai, a fiúk az apa, a lányok az anya hitét követik; ha az anya görögkeleti, minden gyermek az apa vallásában nevelkedik, ha pedig az apa görögkeleti, csak a fiúk, a lányok ellenben anyjukéban. A házasságok egyikének katholizálása esetén, ha recipiált vallásról tért át, a fiúk az apát, a lányok az anyát követik, ha pedig a toleráltról, a szerint alakul a helyzet, hogy a családfő vagy felesége lett-e konvertita; az első esetben minden gyermek katolikus lesz, az utóbbiban csak a lányok. Vagyis a protestantizmusnak és a katholicizmusnak valóban teljes egyenjogúsága érvényesült s Erdélyben a görögkeleti egyház egyedül játszotta azt a másodrangú szerepet, amelynek terhét a Királyhágon innen mindkét protestáns egyháznak kellett hordoznia.

A hosszas tárgyalások, amelyek során végre elkészültek a rendeletek, a mai embernek nemcsak azért tanulságosak, mert rávilágítanak az egyes intézkedések eredetére, hanem azért is, mert feltárják az akkori kormányzati szervek működésének fogyatékoságait. Amivel eddig megismertedtünk, az még nem a bürokrácia munkája volt, nem nagylétszámú hivatalok élete, tevékenysége, hanem az uralkodó legszemélyesebb tanácsadónak a működése: az államtanácsé és a kancelláriáé, amelyet ebbe a kategóriába azért sorolhatunk, mert kedvelt kifejezésével önmagát a király szemének és szájának szokta nevezni. Bár csak néhány, névszerint is jól ismert tanácsadó szerepelt, működésükből a vallásügy tárgyalása folyamán hiányzott a következetességnek és összhangnak az a mértéke, amelyet ma már az államügyek intézésénél nélkülözhetetlennek tartunk. Nem a felfogásbeli különbségekre, az egyes tanácsadók meggyőződése közti gyökeres ellentétekre gondolunk, amelyek soha és sehol ki nem küszöbölhetők, hanem a szándékosan nélkül elkövetett hibákra és ellenmondásokra. Ma el-

képzeltetlen, hogy az okt. 25.-ihez hasonlóan fontos, egészen új rendszert inauguráló rendelet megszövegezésénél előfordulhasson, hogy az eretnek-kifejezés miatt tiltakozó protestánsok részesüljenek megrovásban s félreértésből ők kapjanak intést, hogy a jövőben ne merészeljenek sértő szavakat használni; ugyanígy az is képtelenségnek tűnik fel, hogy az egyik tanácsadónak pontok szerint egymásután leírt javaslatai más-más kérdésre legyenek vonatkoztathatók, mint amelyekhez az illető a maga megjegyzéseit akarta kapcsolni. Sőt az is merőben értelmetlen lett számunkra, hogy a latin fordításban kizárólag technikai okokból egy-egy rendelkezés más árnyalatot, sőt értelmet nyerhessen, mint ahogyan az uralkodó és munkatársai elgondolták.

Mindez arra utal, hogy a legfelső kormánykörökben a tárgyalások menete, technikája még kezdetleges volt. A tanácsadók munkától túlterhelten dolgoztak s bármily energia és szorgalom jellemezte őket, nem lehetett várni, hogy az igen bonyolult ügyek legapróbb részleteit hosszú időn, hónapokon keresztül fejükben tartsák, ha még aznap más, nem kevésbé fontos kérdésekben kellett véleményt nyilvánítaniuk. S még kevésbé lehetett egyetlen emberrel, az uralkodóval szemben hasonló igényeket támasztani, amikor neki még az államtanács ügykörébe nem tartozó diplomáciai és hadi ügyekkel is törődnie kellett, meg audienciákkal, reprezentálással, ezernyi-ezer ember ügyes-bajos dolgaival. Az elnézések és hibák a kormányzati rendszer jellegéből, a lényegében még mindig középkori módon regnáló, mindent személyesen intéző fejedelemnek az ember voltából következtek. Előre is gondolhatjuk azonban, hogy ahol ennyi észre nem vett hibaforrás lappanghat és befolyásolhatja egy nagyfontosságú rendelet szövegét, mit követhet el észrevétlenül a bürokrácia, a hivatali testületek gépezete, ha meg akarja akadályozni egy neki nem tetsző rendelet végrehajtását. Ha egyes szavakat jóhiszeműen félre lehet érteni, mennyivel könnyebb félremagyarázni őket! Nagy óvatosságra volt tehát fent szükség, hogy alant el ne sikkadjon a legszebb elhatározás.